

Edyta Sadowska
Zdzisław Cutter

Mniejszość żydowska w II Rzeczypospolitej. Zarys problemu

Wielonarodowość II Rzeczypospolitej znajduje odbicie w dość obszernej literaturze przedmiotu¹. Mniejszość żydowska należała do jednej z liczniejszych nacji narodowych państwa polskiego w latach 1918–1939. Niniejsze rozważania mają na celu dokonanie ogólnej deskrypcji powyższej problematyki, nie pretendując jednocześnie do całościowego ujęcia zagadnienia.

Odzyskanie niepodległości 11 listopada 1918 r., oprócz znaczenia politycznego i ekonomicznego, miało ogromny wpływ na życie społeczne. Społeczeństwo polskie uzyskało własne państwo, co rzutowało również na zmianę pozycji wielu kategorii społecznych i zawodowych. Zmieniła się głównie sytuacja społeczna, kategorii związanych z państwem, jego instytucjami i administracją. Podstawową grupą społeczno-zawodową, sprawującą funkcje kierownicze w Polsce niepodległej była inteligencja, natomiast rzeczywiste społeczne pozycje tradycyjnych klas posiadających, a więc mieszczaństwa, burżuazji oraz ziemiaństwa – uległy osłabieniu.

Rzeczypospolita Polska lat 1918–1939 nie była krajem narodowościowo jednorodnym. Spośród ludności zamieszkującej jej ówczesne terytorium 1/3 nie zgłaszała swej przynależności do narodu polskiego. W okresie międzywojennym przeprowadzone zostały w Polsce dwa powszechne spisy ludności. Pierwszy spis z 30 września 1921 r.² opierał się na arkuszu zawierającym dwa pytania w kwestii

¹ Szerzej o tym m.in.: S. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław 1963; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000; *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1998; A. Żbikowski, *Żydzi*, Wrocław 2005.

² W momencie spisu ludności z 1921 roku terytorium państwa polskiego nie było jeszcze definitywnie ustalone. Spis nie objął jeszcze polskiej części Górnego Śląska i Wileńszczyzny (Wilno z powiatami: Wilno –

narodowej: o narodowość i o język ojczysty³. W tym ostatnim aspekcie wyniki spisu nie zostały na skutek braku środków finansowych podsumowane i opracowane⁴.

Dane z 1921 roku dotyczyły jedynie stanu świadomości narodowej II Rzeczypospolitej, a żadne z zastosowanych wskaźników nie określały w sposób precyzyjny liczebności mniejszości narodowych w Polsce. Biorąc pod uwagę wyniki spisu z 1921 roku w Polsce mieszkało 69% Polaków, 14% Ukraińców, 4% Białorusinów, 4% Niemców, 8% Żydów. Na podstawie danych z powyższego spisu można wskazać także około 700 tys. osób przyznających się do narodowości polskiej, będących jednocześnie osobami wyznania mojżeszowego⁵.

Następny spis z 9 grudnia 1931 r. wskazał na obiektywne dane⁶ o stosunkach narodowościowych i wyznaniowych, stanowiących już wówczas pewne autonomiczne struktury. Niektóre z tych zbiorowości stanowiły w przeważającej mierze odrębne jakby społeczeństwa, o bogatej wewnętrznej strukturze i spistości. Dotyczyło to tych nacji, przede wszystkim Polaków, których cechy charakterystyczne jako społeczeństwa znacznie różniły się od cech całej wielonarodowej ludności jako całości. I tak np. było wśród nich stosunkowo więcej robotników. Inteligencji i urzędników, ziemian, a nieznacznie mniej chłopów aż do nielicznej grupy drobnomieszczańskiej. Ukraińcy i Białorusini także stanowili pewne wspólnoty, mniej jednak zinstytucjonalizowane, rozdzielone różnicami wyznaniowymi. Obecność Litwinów stanowiła przy tym zjawisko dość lokalne. Szczególną natomiast wspólnotę tworzyła ludność żydowska, której część była dość mocno zintegrowana gospodarczo ze społeczeństwem polskim, a pozostała część łączyła się ze współwyznawcami bądź żyła w określonym terytorialnie getcie⁷.

Każdą z tych grup cechowała specyficzna struktura wewnętrzna. Ukraińcy i Białorusini reprezentowali w przeważającej większości ludność chłopską, o dość wyrównanym statusie społecznym. Wśród Ukraińców więcej dostrzec można było przedstawicieli inteligencji, pracowników umysłowych, kupców, rzemieślników i robotników przemysłowych. Wśród społeczności żydowskiej większą jej część skupiało drobnomieszczaństwo – kupcy i rzemieślnicy. Burżuazja żydowska stanowiła grupę wielkością dorównującą polskiej, obok burżuazji niemieckiej. Znaczna część inteligencji i pracowników umysłowych uległa spolonizowaniu i asymilacji. Drobnomieszczaństwo, mieszczaństwo i inteligencja wy-

Troki, Oszmiana, Święciany) jako nie wchodzących wówczas formalnie w skład Polski. Szerzej na ten temat zob.: J. Żarnowski, *Spółczesność II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, passim.

³ Szerzej na ten temat zob.: S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 11.

⁴ Ibidem.

⁵ M. Woźniak, *Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki*, [w:] *Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku*, pod red. S. Walasek, Wrocław 1994, s. 91–104.

⁶ Przy spisie ludności z 1931 roku zastosowano obiektywne sprawdziany narodowości, pytając o język ojczysty. Szerzej na ten temat zob.: S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne...*, s. 11; J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 25–37.

⁷ Szerzej na ten temat zob.: H. Chałupeczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce...*, passim.

czerpywały w zasadzie skład społeczny Żydów. Niemiecka grupa etniczna posiadała różne kategorie zawodowe: od wielkich właścicieli ziemskich do chłopów i od burżuazji do robotników. Należy podkreślić w tym miejscu, iż żadna ze społeczności narodowych nie żyła zupełnie autonomicznie i w szerokim zakresie funkcjonowała w połączeniu z innymi w obrębie społeczeństwa II Rzeczypospolitej.

II Rzeczypospolita po ostatecznym ukształtowaniu się granic posiadała obszar wynoszący 388 328 km²: z czego 262 tys. km² zostało dołączonych z ziem zaboru rosyjskiego; około 80 tys. km² z zaboru austriackiego oraz 46 tys. km² z ziem zaboru pruskiego⁸.

Natomiast strukturę narodowościową społeczeństwa polskiego przedstawia poniższe zestawienie tabelaryczne⁹ oraz wykres kołowy.

Tabela 1

Struktura narodowościowa Polski (wg spisu z 1931 roku)

Narodowość	Wg danych urzędowych		Wg szacunku ¹⁰	
	w tys.	w %	w tys.	w %
Polacy	22 122	69,0	20 768	65,0
Ukraińcy	4 463	14,0	5 145	16,0
Żydzi	2 761	9,0	3 133	10,0
Białorusini	995	3,0	1 966	6,0
Niemcy	739	2,0	784	2,0
Rosjanie	139	0	140	0
Inni	888	3,0	171	1,0
Ludność ogółem	32 107¹¹	100	32 107	100

⁸ Ibidem, s. 21.

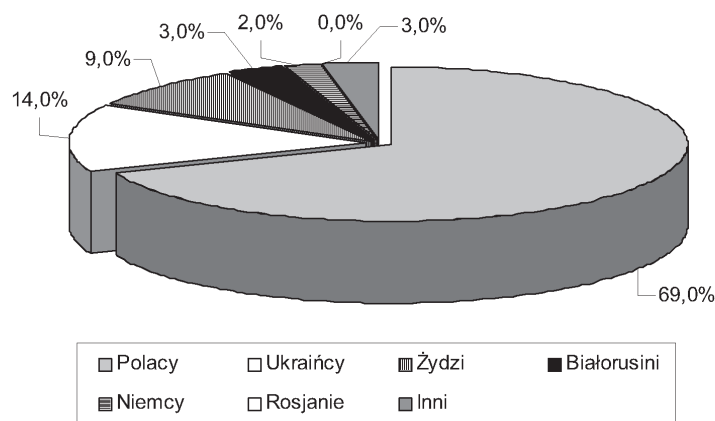
⁹ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985, s. 50.

¹⁰ Zastosowana metoda szacunku pozostawia pewien margines błędu oraz pomija różnorodne grupy o charakterze pośrednim lub o nieskonsolidowanej świadomości narodowej. W niniejszym szkicu przyjęto zestawienie Janusza Tomaszewskiego, który ustalił następujące odsetki poszczególnych grup etnicznych: Polacy – 66,0%, Ukraińcy – 15,3%, Żydzi – 8,7%, Białorusini – 4,3%, Niemcy – 2,6%, inni – 1,0% oraz „tutejsi” – 2,2%. Ibidem, s. 51.

¹¹ J. Tomaszewski, *Ojczyzna...*, passim; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce...*, passim.

Wykres 1

Struktura narodowościowa Polski (wg spisu z 1931 roku)¹²

Z danych zawartych w powyższym zestawieniu wynika, że w mozaice narodowościowej II Rzeczypospolitej najliczniejszą grupę, poza Polakami, stanowili Ukraińcy. Mniejszość ta miała w zdecydowanej przewadze charakter autochtoniczny, od wieków żyła na własnym, etnicznym i zwartym obszarze, w okresie międzywojennym politycznie podzielonym między Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką, Polskę, Rumunię i Czechosłowację. Spis wykazał liczebność 14% ogółu mieszkańców II Rzeczypospolitej. W tym okresie mniejszość ukraińska zamieszkiwała przede wszystkim w województwach południowo-wschodnich (tabela 2)¹³.

Na drugim miejscu pod względem liczebności sytuowała się mniejszość żydowska. Kwestie te zostaną szerzej omówione w dalszej części rozważań. Natomiast w tym miejscu należy wskazać, iż sytuacja żydowskiej mniejszości narodowej w Polsce była niezwykle złożona. Zważywszy na kryteria tożsamości narodowej tej grupy etnicznej, większość Żydów, żyjąc od wieków na polskiej ziemi, uważała, że są Żydami i Polakami jednocześnie. Ta dwuwarstwowość stała się przyczyną swoistego „rozdwójenia duchowego” społeczności żydowskiej, o którym pisał m.in. w swych memuarach wybitny działacz syjonistyczny Maksymilian Apolinary Hartaglass. „Osobiście znajdowałem się na granicy dwóch światów: żydowskiego i polskiego [...] przez prawie całe moje życie ścierały się dwa czynniki. Polskie wychowanie i dzieciństwo, związek z narodem polskim, z jego kulturą i ziemią. I spontanicznie zrodzona we mnie miłość do mego umęczonego narodu żydowskiego, jego cierpienie i jego odrodzenia we własnej ojczyźnie. Było to powodem, że przez całe moje życie cierpiałem na kompleks

¹² Wykres uwzględnia głównie statystykę z tabeli 1.

¹³ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków...*, s. 52.

rozdwojenia, gdyż nie było takiej siły, która mogłaby stopić razem te dwa różne uczucia”¹⁴.

Tabela 2

Ludność ukraińska w Polsce w 1931 roku

Województwa	Ludność ogółem (w tys.)	Ludność ukraińska	
		w tys.	w % całej ludności
Stanisławowskie	1 480	1 079	72,9
Wołyńskie	2 086	1 445	69,3
Tarnopolskie	1 600	872	54,5
Lwowskie	2 815	1 256	44,6
Miasto lwów	312	50	16,0
Poleskie	1 132	219	19,3
Lubelskie	2 465	123	5,0
Krakowskie	2 298	59	2,6
Białostockie	1 644	3	0,2
Inne	16 084	7	0,0
II Rzeczypospolita	31 916	5 113	16,0

Trzecią pod względem liczebności mniejszością narodową w II Rzeczypospolitej byli Białorusini (3% ogółu mieszkańców Polski). Warunki społeczno-polityczne i ekonomiczne tej grupy były podobne jak ukraińskiej. W tabeli 3 ujęto rozmieszczenie ludności białoruskiej w 1931 roku¹⁵.

Na miejscu czwartym, pod względem liczebności, sytuowali się Niemcy, stanowiący liczący się odłam niemieckich mniejszości w Europie. Mieszkali w Czechosłowacji, na Węgrzech, w Rumunii, na Łotwie, we Francji, w Jugosławii, natomiast w Austrii i Szwajcarii osoby mówiące językiem niemieckim stanowiły większość mieszkańców¹⁶. Grupy te odznaczały się dobrą organizacją, były zdecydowanie silniejsze ekonomicznie i politycznie, dysponowały wsparciem ze strony państwa niemieckiego. Tabela 4 zawiera stopień rozmieszczenia ludności niemieckiej w Polsce w 1931 roku¹⁷.

¹⁴ J. Holzer, *Żydowskie dążenia polityczne w II Rzeczypospolitej*, „Znak” 1983, nr 2 – 3, s. 340.

¹⁵ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków...*, s. 77.

¹⁶ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce...*, s. 23.

¹⁷ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków...*, s. 122.

Tabela 3

Ludność białoruska w Polsce w 1931 roku

Województwa	Ludność ogółem (w tys.)	Ludność białoruska	
		w tys.	w % całej ludności
Poleskie	1 132	654	57,8
Nowogródzkie	1 057	616	58,3
Wileńskie	1 276	409	32,1
Białostockie	1 644	269	16,4
Inne	26 807	6	0,0
II Rzeczypospolita	31 916	1 954	6,1

Tabela 4

Ludność niemiecka w Polsce w 1931 roku

Województwa	Ludność ogółem (w tys.)	Ludność niemiecka	
		w tys.	w % ogółu ludności
m. Warszawa	1 172	2	0,2
Warszawskie	2 529	74	2,9
Łódzkie	2 632	155	5,9
Kieleckie	2 936	8	0,3
Lubelskie	2 465	16	0,6
Białostockie	1 644	7	0,4
Wołyńskie	2 086	47	2,3
Poznańskie	2 107	193	9,2
Pomorskie	1 080	105	9,7
Śląskie	1 295	130	10,0
Krakowskie	2 298	9	0,4
Lwowskie	3 127	12	0,4
Stanisławowskie	1 480	17	1,1
Tarnopolskie	1 600	3	0,2
Pozostałe	3 465	2	0,1
II Rzeczypospolita	31 916	780	2,4

W II Rzeczypospolitej mieszkali jeszcze członkowie ośmiu innych – znacznie mniej licznych mniejszości narodowych i etnicznych. W spisie ludności z 1931 roku uwzględniono z nich trzy nacje: Rosjan, Litwinów i Czechów. Pozostałe

zbiorowości zostały ujęte w kategorii „inne”. Tabela 5 prezentuje dane dotyczące stanu ilościowego mniejszości rosyjskiej w II Rzeczypospolitej¹⁸.

Tabela 5
Ludność rosyjska w Polsce w 1931 roku

Województwa	Ludność ogółem (w tys.)	Ludność o rosyjskim języku ojczystym	
		w tys.	w % ogółu ludności
m. Warszawa	1 172	4	0,3
Warszawskie	2 529	2	0,1
Łódzkie	2 632	2	0,1
Kieleckie	2 936	1	0,0
Lubelskie	2 465	3	0,1
Białostockie	1 644	35	2,1
Wileńskie	1 276	43	3,4
Nowogródzkie	1 057	7	0,6
Poleskie	1 132	16	1,4
Wołyńskie	2 086	23	1,1
Pozostałe	12 987	3	0,0
II Rzeczypospolita	31 916	139	0,4

Jak wynika z podanego zestawienia, nawet w tych wyszczególnionych województwach, gdzie przebywały większe stosunkowo grupy Rosjan, tworzyli oni nieznaczny odsetek ludności. Spis wykazał 138,7 tys. osób uznających język rosyjski jako język ojczysty. Byli to w szczególności mieszkańcy byłego zaboru rosyjskiego¹⁹.

Równocześnie arkusz spisowy wyróżnił również 38 tys. czeskiej grupy etnicznej, mieszkającej w większości na Wołyniu i w województwie łódzkim, a także na blisko 200 tys. populację Litwinów, koncentrującą się w znacznej mierze w województwie wileńskim, białostockim i nowogródzkim.

Poza tymi mniejszościami w II Rzeczypospolitej mieszkało jeszcze około 30 tys. Cyganów, 5–6 tys. Ormian, 6 tys. Tatarów i 1,5 tys. Karaimów.

Na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej mieszkali także przedstawiciele innych narodów: Węgrzy, Anglicy, Rumunii, Francuzi, Grecy, Turcy, Włosi itd. Ich nieznaczne skupiska nie stanowiły raczej mniejszości. Grupy te żyły przeważnie w rozproszeniu wśród Polaków. W większości byli to przede wszystkim emigranci.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Ibidem, s. 123 i nn.

Na wyszczególnienie w ogólnej populacji ludności zamieszkującej obszar II Rzeczypospolitej zasługuje ludność polska. Tabela 6 umiejscawia jej rozmieszczenie w poszczególnych województwach²⁰:

Tabela 6
Ludność polska w II Rzeczypospolitej w 1931 roku

Województwa	Ludność ogółem (w tys.)	Ludność polska	
		w tys.	w % ogółu ludności
m. Warszawa	1 172	806	68,8
Warszawskie	2 529	2 222	87,9
Łódzkie	2 632	2 089	79,4
Kieleckie	2 936	2 606	88,8
Lubelskie	2 465	2 006	81,4
Białostockie	1 644	1 117	67,9
Wileńskie	1 276	641	50,2
Nowogródzkie	1 057	346	32,7
Poleskie	1 132	127	11,2
Wołyńskie	2 086	326	15,6
Poznańskie	2 107	1 903	90,3
Pomorskie	1 080	969	89,7
Śląskie	1 295	1 144	88,3
Krakowskie	2 298	2 053	89,3
Lwowskie	3 127	1 458	46,6
Stanisławowskie	1 480	241	16,3
Tarnopolskie	1 600	590	36,9
II Rzeczypospolita	31 916	20 644	64,7

W strukturę narodowościową II Rzeczypospolitej dość mocno i wyraźnie przeniknęły sprawy wyznaniowe. Religia mojżeszowa stanowiła ośrodek i główną podstawę odrębności Żydów. Nikt poza tą grupą społeczną jej nie wyznawał. Taką autonomiczną religią narodową, lecz nie wyłączną był grekokatolicyzm wśród Ukraińców, choć trafiali się i Polacy tego wyznania, a co ważniejsze w byłym zaborze rosyjskim, tj. głównie na Wołyniu i na Polesiu, Ukraińcy wyznawali prawosławie. Większość Niemców była wyznania ewangelickiego, ale istniała też dość liczna grupa katolicka, z drugiej zaś strony mniejszość ewangelików przyznawała się do polskości. Także Białorusini podzieleni byli na większość prawosławną i mniejszość katolicką, oscylującą z tego względu w stronę polskości.

²⁰ Ibidem, s. 173.

Poniższe zestawienie tabelaryczne, w połączeniu z wykresem kołowym, obrazuje strukturę wyznaniową ludności Polski w 1931 roku²¹.

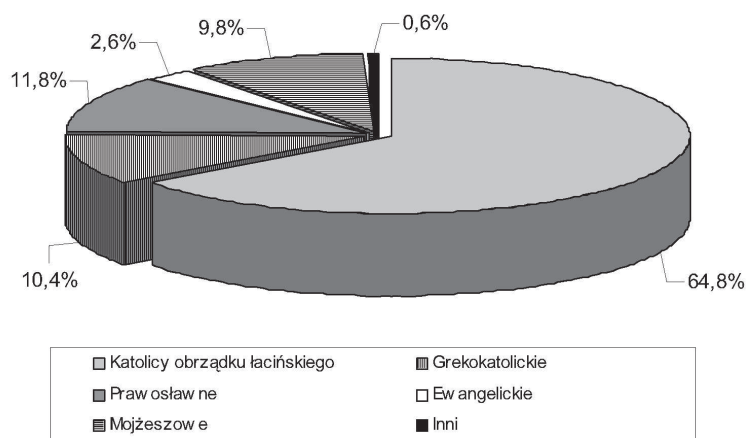
Tabela 7

Struktura wyznaniowa ludności Polski w 1931 roku

Wyznanie	100,0 %
Katolicy obrządku łacińskiego	64,8
Grekokatolickie	10,4
Prawosławne	11,8
Ewangelickie	2,6
Mojżeszowe	9,8
Inni	0,6

Wykres 2

Struktura wyznaniowa ludności Polski w 1931 roku

Religia rzymskokatolicka w obrządku łacińskim skupiała ogromną większość Polaków i niewielką część mniejszości narodowych (Niemcy, Białorusini, Litwini). Odsetek jej wyznawców ciągle wzrastał. W 1931 roku około 21 milionów ludności należało do tego Kościoła. Stanowił on rozbudowaną strukturę obejmującą 20 diecezji i archidiecezji i ponad 5 tys. parafii z 10 tys. księży i ponad 20 tys. zakonników i zakonnice. W okresie międzywojennym identyfikacja wspólnoty narodowej polskiej i katolicyzmu była daleko posunięta, choć wpływ Kościoła na

²¹ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spółczesność polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1988, s. 638.

wiele środowisk, zwłaszcza robotniczych i chłopskich, powoli słabnął. Kościół grekokatolicki, grupujący Ukraińców, dawał ruchowi narodowemu tej właśnie grupy etnicznej dużą część działaczy polityczno-społecznych. Prawie 3,5 mln wiernych grupowało się głównie w Galicji Wschodniej, a ich potrzeby religijne zaspokajało 2,5 tys. księży w 2 tys. parafii, podległych arcybiskupowi Szeptyckiemu we Lwowie i 2 innym rządcom diecezji. Wśród ludności ukraińskiej szczególnie w Galicji, a nawet wśród kleru istniały prądy prawosławne. Wyznanie prawosławne także w większości obejmowało ludność ukraińską. Była to spuścizna z czasów zaboru rosyjskiego, który na swym terenie zlikwidował unię kościelną z Rzymem (Unia Brzeska z 1596 roku) i nie tolerował unitów (grekokatolików). Liczba ludności prawosławnej dochodziła do 5 mln²². Hierarchia kościelna pozostawała jednak w rękach Rosjan, których państwo popierało przeciwko niższemu klerowi ukraińskiemu, pragnącemu przekształcić Cerkiew w narodowy Kościół ukraiński. Spory Cerkwi prawosławnej z władzami i z Kościołem katolickim dotyczyły m.in. budynków kościelnych zamienionych za rządów carskich w cerkwie, liczby parafii i duchownych. Konflikty wybuchały na tle przymusowej rewindykacji budynków cerkiewnych, burzenia cerkwi, nawet przymusowego nawracania prawosławnych, bo i do takich sytuacji czasem dochodziło. Dochodziło również do walk, formalnych bitew i pacyfikacji. Jednocześnie władze starały się utrzymać jak najszerzy wpływ na hierarchię prawosławną.

Ewangelicy byli zgrupowani w wielu wspólnotach religijnych, w których łączyły się ze sobą różne wyznania. Dominował głównie luteranizm, w mniejszym stopniu kalwinizm (wyznanie ewangelicko-reformowane) a także inne grupy wyznaniowe. Część tych pierwszych i reformowanych pozostawała w jednym Kościele – Kościele unijnym. Podkreślić należy, iż spis ludności z 1931 roku wykazał 835 tys. ewangelików, spośród których aż 600 tys. deklarowało język niemiecki, a 220 tys. – język polski²³. Czysto niemieckie kościoły ewangeliczne działały przede wszystkim w zachodniej Polsce. W Kościele ewangelicko-augsburskim można było spotkać znaczną mniejszość polską, przy czym Kościół ten zrzeszał większość ewangelików ziem polskich. W tej grupie wiernych mieścił się ogół mieszczaństwa i inteligencji. Tylko na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim oraz na Mazurach była polska ewangelicka ludność chłopska i robotnicza.

Najbardziej jednak problemy integracji narodowościowej i religii występowały u Żydów. Normy prawne państwa polskiego sankcjonowały ten wytwór, tworząc dla ponad 3 mln Żydów około 800 gmin religijnych o kompetencjach daleko wykraczających poza sprawy czysto wyznaniowe i obejmujących także działalność społeczną i charytatywną. O ile duchowieństwo innych uznanych wyznań opłacane było przez państwo, o tyle koszty działalności gmin i rabinatu ponosiła ludność żydowska, przy czym gminom przysługiwało prawo egzekucji składek i należności. Mimo takiej ścisłej organizacji, stosunek do religii i krę-

²² Ibidem, s. 638–639.

²³ Ibidem.

pujących ją, drobiazgowych przepisów prawa religijnego wśród Żydów był zróżnicowany, zwłaszcza w większych ośrodkach, gdzie panował większy liberalizm.

Dokonując natomiast szerszej deskrypcji tej mniejszości narodowej II Rzeczypospolitej stwierdzić należy, iż Żydzi zamieszkiwali w Polsce od około tysiąca lat. Liczniejszy ich napływ na ziemię polską nastąpił w XII–XIV wieku. Stosunkowo sprzyjające warunki rozwoju, jakie tutaj znaleźli, o wiele bardziej korzystne niż w krajach Zachodniej Europy, sprawiły, że ich populacja szybko się rozrastała. W ciągu wieków, uchodząc przed pogromami i prześladowaniami z Zachodu do Europy Środkowej i Wschodniej, w tym do Polski napływały kolejne fale emigracji żydowskiej. Szacuje się, iż w połowie XVIII wieku na terytorium Rzeczypospolitej znajdowało się wówczas około 450 tys. Żydów, zaś u schyłku XVIII wieku „diaspora wyznania mojżeszowego liczyła co najmniej 750 tys.”²⁴. Wielu przedstawicieli ludności żydowskiej w bardzo szybkim czasie uległo asymilacji w nowym dla siebie środowisku, integrując się z nową Ojczyzną nie tylko w sensie duchowym i kulturowym, a w miarę upływu lat, również religijnym. Wielu z nich utożsamiało się z Polską, służąc krajowi wiedzą, doświadczeniem i pracą. Zdominowali oni wiele dziedzin życia gospodarczego, społeczno-politycznego i w dużym stopniu przyczyniali się tym samym do rozwoju Rzeczypospolitej.

Na przełomie XIX i XX wieku w żadnym z państw europejskich nie mieszkała tak liczna społeczność żydowska jak w Polsce. Podobnie nigdzie nie stanowiła ona tak wysokiego procentu ogółu ludności państwa. Natomiast II Rzeczypospolita była trzecim na świecie (po Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich) jej skupiskiem²⁵.

Według spisu ludności z 1921 roku – jak już wspomniano – na ziemiach polskich mieszkało 2,8 mln wyznawców religii mojżeszowej, co stanowiło 10,8% ludności Rzeczypospolitej²⁶. Społeczność ta była rozmieszczona nierównomiernie. Na kresach północno-wschodnich stanowili 10,6% ludności, w byłych zaborach: austro-węgierskim 9,7%, rosyjskim 15,5% i pruskim 1,7%²⁷. W ciągu następujących lat populacja tej mniejszości narodowej II Rzeczypospolitej wzrastała i w 1931 roku wynosiła 3,114 mln. Poniższe zestawienie tabelaryczne ilustruje rozmieszczenie tej grupy etnicznej w poszczególnych województwach II Rzeczypospolitej²⁸.

²⁴ T. Dubicki, G. Łukomski, *Żydzi – żołnierze Rzeczypospolitej 1794–1945*, [w:] *Żydzi częstochowianie – Współistnienie, Holocaust, Pamięć*, Częstochowa 2006, s. 143.

²⁵ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 20–21.

²⁶ *Mały Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1927, s. 52–55; S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 27.

²⁷ *Dzieje Żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. Z. Borzymińska, Warszawa 1994, s. 9–17.

²⁸ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków...*, s. 97.

Tabela 8

Ludność żydowska w Polsce w 1931 roku

Województwa	Ludność ogółem (w tys.)	Ludność wyznania mojżeszowego		Ludność znająca język jidysz i hebrajski	
		w tys.	w % całej ludności	w tys.	w % całej ludności
m. Warszawa	1 172	353	30,1	333	28,4
Warszawskie	2 529	219	8,7	215	8,5
Łódzkie	2 632	379	14,4	359	13,6
Kieleckie	2 936	317	10,8	305	10,4
Lubelskie	2 465	314	12,7	260	10,5
Białostockie	1 644	197	12,0	195	11,9
Wileńskie	1 276	111	8,7	109	8,5
Nowogródzkie	1 057	83	7,9	77	7,3
Poleskie	1 132	114	10,1	113	10,0
Wołyńskie	2 086	208	10,0	206	9,9
Poznańskie	2 107	7	0,3	3	0,1
Pomorskie	1 080	3	0,3	2	0,2
Śląskie	1 295	19	1,5	7	0,5
Krakowskie	2 298	174	7,6	128	5,6
Lwowskie	3 127	342	10,9	233	7,5
Stanisławowskie	1 480	140	9,5	109	7,4
Tarnopolskie	1 600	134	8,4	79	4,9
II Rzeczpospolita	31 916	3 114	9,8	2 733	8,6

Pobieżna analiza tabeli skłania do stwierdzenia, iż w przeciwieństwie do dotychczas wyeksponowanych mniejszości narodowych – ludność żydowska nie przeważała w żadnym regionie państwa polskiego. Rozproszona była niemal we wszystkich województwach. Zwraca uwagę jednak fakt, że w województwie pomorskim i poznańskim, a także w śląskim liczba Żydów była stosunkowo niska. Spowodowane to było prawdopodobnie zjawiskiem asymilacji na przestrzeni XIX wieku części Żydów w zaborze pruskim oraz emigracją na tereny zaboru rosyjskiego.

Na podstawie ogólnych danych statystycznych z tabeli wyrazić można również pogląd, iż nastąpił spadek liczby Żydów w stosunku do ogółu ludności do 9,8% w porównaniu z 1921 rokiem, a tendencja spadkowa utrzymywała się do wybuchu drugiej wojny światowej. Bezpośrednimi przyczynami takiego stanu rzeczy było m.in. zmniejszenie się przyrostu naturalnego wśród Żydów, jak i ich emigracja.

Po odzyskaniu niepodległości tylko w latach 1921–1925 opuściło Polskę 184 500 Żydów. W latach następnych nastąpił spadek emigracji m.in. z powodu wielkiego kryzysu gospodarczego, aby najniższy poziom osiągnąć przed wybuchem drugiej wojny światowej. Natomiast w całym okresie międzywojennym emigracja żydowska była bez porównania mniejsza niż przed pierwszą wojną światową, kiedy rocznie emigrowało przeciętnie 55 tys. osób²⁹. Szerszy obraz emigracji żydowskiej w okresie międzywojennym obrazuje poniższa tabela³⁰.

Tabela 9

Emigracja ludności żydowskiej z Polski w latach 1921–1937

Lata	Emigracja kontynentalna		Emigracja zarobkowa		Ogółem
1921–1925	–	–	–	–	184 500
1926–1929	11 703	14,3	70 366	85,7	82 069
1930–1937	8 790	6,4	128 799	93,6	137 589
Razem 1921 – 1937	20 493	10,4	199 165	89,5	404 158

W kontekście wielkości statystycznych powyższego zestawienia podkreślić należy, iż najważniejszym powodem wyjazdów ludności wyznania mojżeszowego były kwestie ekonomiczne, szczególnie zaś możliwość emigracji zarobkowej do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Najważniejszym jednak terenem emigracji i osiedlania się dla Żydów z Polski okazała się Palestyna³¹. Szerzej ten problem ilustruje poniższa tabela.

Niezależnie od ruchów migracyjnych pomiędzy poszczególnymi regionami Polski tego okresu istniały wśród społeczności żydowskiej znaczne odrębności. Jeden z najlepszych badaczy dziejów tej grupy narodowościowej, stwierdził, że „nie można mówić o jednej polskiej wspólnotce żydowskiej, lecz o trzech – w Galicji, w Królestwie i na Kresach Wschodnich”. Dlatego też – jego zdaniem – „większość Żydów polskich należy zaliczyć do typu wschodniego, który charakteryzowała stosunkowo mała asymilacja i akulturacja, zachowanie języka żydowskiego i ortodoksyjnej religii oraz specyficzna struktura ekonomiczna”³².

²⁹ S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 7.

³⁰ Dane statystyczne zamieszczone w tabeli opracowano na podstawie: S. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 97–104; A. Tartakower, *Emigracja żydowska z Polski*, Warszawa 1933, s. 15–36.

³¹ M.in.: A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Warszawa 2001, s. 20 i nn.; K. Pruszyński, *Palestyna po raz trzeci*, Warszawa 1990, passim;

³² M.in. E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 40 i nn.

Tabela 10³³

Emigracja Żydów polskich do Palestyny w latach 1921 – 1937

Lata	Ogólna emigracja z kraju	Liczba emigrantów Żydów	Liczby w %
1923	7 421	2 252	30,3
1924	12 856	5 969	44,3
1925	33 801	16 983	50,2
1926	13 081	7 393	56,5
1927	2 713	958	35,3
1928	2 178	394	18,1
1929	5 249	1 966	37,5
1930	4 944	2 417	48,9
1931	4 075	1 667	40,9
1932	9 533	3 156	33,0
1933	30 327	13 125	43,3
1934	42 359	8 028	19,0
1935	61 854	30 533	49,3
1936	29 727	13 256	44,6
1937	10 536	3 679	34,2
Razem	270 654	111 502	40,2

Ludność żydowska koncentrowała się przede wszystkim w ośrodkach miejskich i miasteczkach. Największa ich liczba mieszkała na terenie byłej Kongresówki i w Galicji, gdzie co trzeci mieszkaniec miast był Żydem, na ziemiach północno-wschodnich co drugi. Stanowili oni na tych obszarach 15,5 % i 10,6% ludności, w Małopolsce – 9,7%, a na terenie byłego zaboru pruskiego mieszkało 1,7% Żydów³⁴. Blisko czwarta część Żydów mieszkała w pięciu wielkich miastach: w Warszawie, Łodzi, Wilnie, Krakowie i Lwowie. Szerzej obrazuje to zagadnienie zestawienie tabelaryczne³⁵.

³³ Dane statystyczne zamieszczone w tabeli opracowano na podstawie: S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 97–104; J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczypospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa 1993, s. 165–166; A. Zarychta, *Emigracja polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa*, Warszawa 1933, s. 20–22.

³⁴ *Żydzi w odrodzonej Polsce*, t. II, Warszawa 1930, s. 194; S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej...*, s. 7.

³⁵ Dane statystyczne zamieszczone w tabeli opracowano na podstawie: S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 123–129; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków...*, s. 97 i nn; idem, *Rzeczypospolita...*, s. 148; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 30–38.

Tabela 11

Procentowy udział ludności wyznania mojżeszowego wśród mieszkańców miast polskich w 1931 roku

Miasta w województwach	Ogółem	Miasta powyżej 20 tys.	Miasta poniżej 20 tys.
Warszawa	30,1	30,1	-
Warszawskie	29,7	17,5	35,2
Łódzkie	31,2	31,5	30,1
Kieleckie	30,2	25,3	41,7
Lubelskie	43,7	38,3	48,5
Białostockie	38,4	40,0	36,9
Wileńskie	29,2	28,2	32,0
Nowogródzkie	42,6	42,4	42,6
Poleskie	49,2	51,9	46,0
Wołyńskie	49,1	49,5	48,7
Poznańskie	0,8	0,9	0,7
Pomorskie	0,9	0,8	0,9
Śląskie	3,9	4,2	2,8
Krakowskie	24,8	27,7	21,3
Lwowskie	33,2	32,6	34,5
Stanisławowskie	34,8	40,3	30,9
Tarnopolskie	34,7	39,3	34,0
II Rzeczypospolita	27,2	26,4	28,8

Miejsce zamieszkania – jak wynika z tabeli – odzwierciedlało miejski charakter tej społeczności, a to rzutowało na jej strukturę społeczno-zawodową ujętą w poniższych tabelach.

Szkicując natomiast mapę polityczną żydowskiej mniejszości narodowej wskazać należy fakt, iż od samego początku cechowało ją znaczne zróżnicowanie³⁶.

Na ziemiach polskich Żydzi stanowili przez wieki, w swej zasadniczej masie, rodzaj społeczności zamkniętej i odizolowanej, broniącej się przed zewnętrznymi wpływami grupy, rządzącej się szeregiem zasad płynących z religii i starych obyczajów, posłusznej swym duchowym przywódcom (cadykom i rabinom). W rozumieniu tych przywódców i całej „ortodoksji żydowskiej” byli bardziej grupą wyznaniową aniżeli narodową.

³⁶ S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej...*, s. 9.

Tabela 12³⁷

Źródła utrzymania ludności II Rzeczypospolitej w procentach (wg spisu z 1931 roku)

1	2	3	4	5	6	7
Rolnictwo	60,6	58,8	88,1	92,4	59,2	4,0
Przemysł	19,3	20,9	5,8	3,4	23,7	42,2
Handel	6,1	3,4	0,7	0,6	4,8	36,6
Komunikacja	3,6	4,6	1,0	0,7	1,6	4,5
Szkolnictwo i Kultura	1,0	1,1	0,4	0,2	1,2	2,3
Służba domowa	1,5	1,7	1,1	0,6	1,5	0,7
Inni	7,9	9,5	2,9	2,1	8,0	9,7

Wyjaśnienia do tabeli: 1 – działy zawodowe; 2 – II Rzeczypospolita; 3 – rzymskokatolicy; 4 – grekokatolicy; 5 – prawosławni; 6 – protestanci; 7 – Żydzi

Tabela 13

Społeczno-zawodowy podział ludności wyznania mojżeszowego w 1931 roku

1	2		3	4	5	6	7
	a	b					
Rolnictwo	135	4	18	87	3	25	2
Przemysł	1313	43	137	654	39	473	–
Handel	1140	37	60	936	57	87	–
Komunikacja	140	4	4	113	5	18	–
Służba publiczna	197	6	15	70	79	33	–
Służba domowa	23	1	–	–	–	23	–
Inne działy	166	5	–	–	14	2	150
w tys.	3114	100	234	1860	207	661	152
Razem w %	100	–	7,5	60	6,5	21	5

Wyjaśnienia do tabeli: 1 – działy zawodowe; 2 – ogółem; 2a – w tys.; 2b – w %; 3 – samodzielnie zatrudniający siły najemne; 4 – samodzielnie nie zatrudniający sił najemnych; 5 – pracownicy umysłowi; 6 – robotnicy i chałupnicy; 7 – nieokreślone stanowisko społeczne.

³⁷ Dane statystyczne zamieszczone w tabeli 12 i 13 opracowano na podstawie: W. Michnowicz, *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska Odrodzona 1918–1939. Państwo – społeczeństwo – kultura*, Warszawa 1982, s. 313; J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita...*, s. 154; J. Żarnowski, *Społeczność Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 390.

Środowisko żydowskie wymagało od swych członków przestrzegania ściśle określonej obyczajowości; wyciągało konsekwencje także w stosunku do ludzi z niego wychodzących. Z reguły decyzją swą skazywali się oni na zerwanie więzów z macierzystym otoczeniem, w tym także rodzinnym. Było to jedna z przyczyn słabości ruchu asymilacyjnego wśród ludności żydowskiej³⁸.

Przez całe wieki autonomiczny świat żydowski w Polsce żył swoim odrębnym życiem religijnym, społecznym i umysłowym. O ile ludność żydowska aktywnie uczestniczyła w funkcjonowaniu gospodarki państwa polskiego, o tyle życie kulturalne i umysłowe Polski praktycznie dla niej nie istniało. Unikano też angażowania się w wydarzenia polityczne, chociaż istniały wyjątki od tej reguły, jak udział oddziałów żydowskich w walce ze Szwedami w czasie „potopu”, w trakcie Insurekcji Kościuszkowskiej, ponadto uczestnictwo w polskich manifestacjach patriotycznych lat sześćdziesiątych XIX wieku³⁹.

Częściową zmianę w tej sytuacji przyniosła druga połowa XIX stulecia. W wyniku działalności takich filozofów i myślicieli jak Moses Hess, Perec Smolenskin, Adam Haan czy Teodor Herzl w życiu żydowskim w Europie wyrósł potężny ruch umysłowy, a potem i polityczny podnoszący kwestie tożsamości narodowej Żydów. Jego przedstawiciele podjęli walkę z tradycjonalizmem żydowskim, pragnąc doprowadzić do zmian w strukturze społecznej ludności żydowskiej i upodobnienia jej do struktury rozwiniętych społeczeństw europejskich. Jednocześnie starano się określić cel i treść aktywności żydowskiej polityki narodowej⁴⁰.

W konsekwencji tych zjawisk w życiu Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej wykrystalizowało się na przełomie XIX i XX wieku kilka nurtów polityczno-kulturalnych. Nadal pozostawał dominujący wciąż kierunek tradycjonalistyczny, pragnący zachowania starodawnej obyczajowości, a nader wszystko religijności w jej najbardziej konserwatywnych formach. Coraz większym konkurentem dla tego nurtu stawał się jednak nurt narodowy, wyznający zasadę świeckości w życiu codziennym i traktujący Żydów jako naród, także w wymiarze politycznym. Dzielił się on na dwa zasadnicze odłamy – syjonistów i folkistów, z tym że ci pierwsi dążyli do stworzenia państwa żydowskiego w Palestynie, natomiast drudzy wyrażali pogląd, iż Żydzi mogą uzyskać możliwość rozwoju narodowego w krajach, które od wieków zamieszkują⁴¹.

Do trzeciego nurtu należeli ci wszyscy Żydzi, dla których wyznaniem wiary w sprawach społeczno-politycznych i ekonomicznych był socjalizm. Uważali oni, że problem żydowski jest kwestią narodową, lecz, jak wszystkie zagadnienia

³⁸ Szerzej na ten temat.: A. Eisenach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, passim.

³⁹ T. Dubicki, G. Łukomski, *Żydzi – żołnierze Rzeczypospolitej...*, s. 143–144.

⁴⁰ *Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986, s. 180–181.

⁴¹ Szerzej o tym zob.: S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej...*, s. 9–13. Natomiast o dziejach ruchu syjonistycznego obszernie podaje E. Sadowska, *Instytucjonalna działalność opiekuńcza i wychowawcza obejmująca ludność żydowską na terenie ZSRR oraz na Bliskim i Środkowym Wschodzie (sierpień 1941 – październik 1943)*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2007 (praca doktorska), s. 180–196.

narodowościowe, może być on w pełni realizowany dopiero po obaleniu ustroju kapitalistycznego i przejściu władzy przez masy pracujące. Sądziło ponadto, że tylko socjalizm daje gwarancje zgodnego współżycia różnych narodowości, wewnątrz zaś społeczeństwa żydowskiego spowoduje odrzucenie kultury chederów i kahałów⁴².

Czwarty nurt – asymilatorski, powstał na marginesie życia żydowskiego w Polsce. Wyrażał on tendencje do stopniowego zespolenia się Żydów z narodem polskim (przede wszystkim asymilacja kulturalna) bądź też rozbudzenie w masach żydowskich poczucia państwowości polskiej (głównie asymilacja polityczna)⁴³.

Wskazana deskrypcja podziałów politycznych wewnątrz społeczności żydowskiej wystąpiła z całą jaskrawością w okresie Polski niepodległej.

Nadal silny był wśród niej nurt ortodoksji religijnej w myśl hasła „Módl się za pokój i pomyślność Państwa”⁴⁴, reprezentowany na płaszczyźnie politycznej przez stronnictwo Związek Izraela – „Agudas Israel” – istniejący pod nazwą „Aguda” od 1919 roku. Stawiało ono sobie za cel obronę spraw religijnych Żydów, opiekę nad instytucjami wyznaniowymi (również – szkolnictwo); prowadziło działalność społeczno-filantropijną. W stosunku do państwa polskiego i jego władz Związek zajmował postawę lojalistyczną. Ortodoksi uważali gminę, jako gminę wyznaniową, czyli instytucjonalny przymus trwania w ortodoksji.

W kontekście powyższych rozważań zasadne wydaje się przedstawienie ogólnych zasad funkcjonowania tego elementu społeczno-religijnego, a zarazem – organizacyjnego społeczności żydowskiej.

Szczególne znaczenie wśród wszystkich żydowskich nurtów politycznych miała walka o opanowanie gmin wyznaniowych. Na mocy ustawodawstwa II Rzeczypospolitej gminy miały na celu stworzyć warunki sprzyjające zaspokajaniu podstawowych potrzeb religijnych⁴⁵. Podkreślenia wymaga fakt, iż w pierwszym okresie niepodległego bytu państwowego w poszczególnych dzielnicach istniały w tej kwestii pewne rozbieżności. Jednak unifikacja i kolejne zmiany przepisów prawa doprowadziły do wprowadzenia na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych jednolitych zasad na obszarze całego państwa, z wyjątkiem Górnego Śląska.

⁴² Szerzej o tym m.in.: E. Koko, *W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej*, Gdańsk 1995, passim.

⁴³ Szerzej o tym m.in.: J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita...*, s. 142 i nn.

⁴⁴ J. Schiper, A. Tartakower, A. Haffka, *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. I, Warszawa 1933, s. 16 i nn.

⁴⁵ Do podstawowych aktów normatywnych regulujących sytuację prawną gmin żydowskich należały: Dz. URP, 8 II 1919, nr 14, poz. 175 – *Dekret „O zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie byłego Królestwa Polskiego”*; Dz. URP, 5 V 1928, nr 52, poz. 500 – *Rozporządzenie ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego „Uporządkowanie stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, z wyjątkiem województwa śląskiego”*; Dz. URP, 5 XI 1930, nr 75, poz. 592 – *Rozporządzenie ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego „Regulamin wyborczy dla wyborów gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, z wyjątkiem województwa śląskiego”*; Dz. URP, 5 XI 1930, nr 75, poz. 593 – *Rozporządzenie ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego „Regulamin wyborczy dla wyborów rabinów i podrabinów w gminach wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, z wyjątkiem województwa śląskiego”*.

Powstał tym sposobem Żydowski Związek Religijny, którym kierować miała Rada Religijna; w praktyce jej organów nie powołano⁴⁶. Wspomnieć należy, iż specyficzną cechą przepisów prawnych było to, że Związek otrzymał charakter korporacji przymusowej, do której z mocy prawa należeli – za pośrednictwem gmin – wszyscy wyznawcy religii mojżeszowej na terenie Rzeczypospolitej. Rzeczą oczywista było i to, że człowiek niewierzący mógł z tej organizacji wyznaniowej wystąpić, pozbawiając się w ten sposób zarówno obowiązków, jak i praw przysługujących członkom.

Przepisy prawne powierzały jednocześnie gminom wyznaniowym szereg zadań religijnych, takich jak: utrzymanie urzędu rabina; synagog; cmentarzy, kąpiele rytualnych; instytucji związanych z kultem religijnym; troskę o wychowanie młodzieży, a także prawo do działalności dobroczynnej. Gmina posiadała osobowość prawna, co pozwalało m.in. sprawować przez nią zarządu nad własnym majątkiem oraz ustanowionymi na jej rzecz stowarzyszeniami i fundacjami.

Formalnie rzecz biorąc była to instytucja ściśle religijna, bez żadnych uprawnień. „Nic dziwnego, że regulamin wyborczy do władz gminy – jak stwierdził znany badacz judaizmu w Polsce – przewidywał: sporządzając spis wyborców może komisja wyborcza, wskutek stosowanej uchwały, opuścić w spisie osoby, które publicznie, występują przeciwko wyznaniu mojżeszowemu”⁴⁷. Idąc dalej śladem jego badań, czynne prawo wyborcze przysługiwało osobom płci męskiej od 25 roku życia, bierne – od 30. Innymi słowy, ograniczenia prawa wyborczego szły znacznie dalej niż w przypadku wyborów do organów państwowych lub samorządowych. Nadmienić trzeba, że według zasad religii mojżeszowej w wieku 13 lat chłopiec nabywał prawa i obowiązki religijne dorosłego mężczyzny. Powinien również wypełniać wszystkie 613 przykazań nałożonych na pobożnego Żyda⁴⁸.

Rola i miejsce gminy w rzeczywistości wykraczało znacznie poza funkcje religijne. W dużych skupiskach tej nacji etnicznej zarząd dysponował sporymi dochodami⁴⁹ i mógł prowadzić na szeroką skalę działalność społeczną i charytatywną. Przykładem tego może być Warszawska Gmina Żydowska, która utrzymywała ambulatoria dla ubogich, aptekę, opiekowała się ubogimi chorymi na gruźlicę, prowadziła jadłodajnię, schronisko dla sierot czy wspomagała emigrantów⁵⁰. Na podkreślenie zasługuje, że zakres warszawskiej gminy był wyjątkowo szeroki, bowiem obejmowała ona stolicę kraju, a zarazem największe skupisko żydowskie w II Rzeczypospolitej. Natomiast w mniejszych ośrodkach istniały skąpe możliwości, a i potrzebujących było również mniej. Nie należy także zapominać o okre-

⁴⁶ J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita...*, s. 171.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ W. Tyloch, *Wierzenia judaizmu*, [w:] Idem, *Judaizm*, Warszawa 1987, passim.

⁴⁹ Były to przede wszystkim wpływy z nieruchomości, fundacje, zapisy testamentowe, opłaty za czynności religijne, składka gminna. Szerzej o tym m.in.: R. Sakowska, *Z dziejów gminy żydowskiej w Warszawie 1918–1929*, Warszawa 1972, passim.

⁵⁰ M. Fuks, *Żydzi w Warszawie*, Poznań 1997, passim.

sie wielkiego kryzysu gospodarczego, gdzie przynależność do gminy dawała niejednokrotnie szansę na przeżycie.

W takich to oto okolicznościach związki z gminą wyznaniową podtrzymywały jednostki nie zawsze poddające się nakazom religii. Gmina zaś wywierała przełożony wpływ na życie swoich członków, głównie w małych miejscowościach. Decyzje podejmowane przez władze gminy miały nie tylko znaczenie religijne, lecz także i świeckie. Wszystkie żydowskie ugrupowania polityczne starały się za wszelką cenę o zdobycie większości w wyborach gminnych, dostrzegając tym samym szansę na umocnienie swojej pozycji⁵¹.

W tych kwestiach i nie tylko coraz większe znaczenie zdobywał drugi nurt polityczny wśród Żydów. Głównym ugrupowaniem tego kierunku była Organizacja Syjonistyczna w Polsce⁵², prowadząca działalność od 1916 roku. Niezależnie od propagowania idei budowy państwa narodowego w Palestynie, dążyła ona do zapewnienia ludności żydowskiej w Polsce szerokiej autonomii narodowo-kulturalnej w duchu świeckim. Kierunek syjonistyczny reprezentowany był jeszcze przez kilka mniejszych ugrupowań, w tym także robotniczych – głównie Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza Polej Syjon-Prawica. Z kolei stanowisko folkistów wyrażała Żydowska Partia Ludowa w Polsce⁵³.

Prymat kwestii społecznej nad narodową wyznaczał Żydowski Związek Robotniczy „Bund”. Oprócz dążenia do obalenia ustroju kapitalistycznego w programie Bundu znajdował się postulat przyznania Żydom polskim autonomii kulturalno-narodowej. Radykalniejsze stanowisko w sprawach społecznych zajmowała Żydowska Socjalno-Demokratyczna Partia Robotnicza – Polej Syjon-Le-wica. Dążyła ona do stworzenia jednolitej klasowo organizacji zawodowej mas pracujących w Polsce, bez różnicy narodowości, w sprawach zaś żydowskich autonomii kulturalnej, jak również odebrania gminom żydowskim kompetencji w kwestiach wyznaniowych.

W konstatacji dotychczasowych rozważań należy stwierdzić, że najliczniejszą spośród mniejszości nie zamieszkujących zwartej terytorium II Rzeczypospolitej była mniejszość żydowska – około 27–31 mln, co stanowiło 8–10% ludności kraju, wg danych spisu z 1931 roku. Skupiska jej występowały na całym terytorium państwa polskiego, przy czym 2/3 Żydów mieszkało na zachód od Sanu i Bugu; na były zabór pruski przypadało 1% ogółu ludności żydowskiej.

Żydzi stanowili ludność miejską – 76% mieszkało w miastach, zdominowaną liczebnie przez drobnomieszczaństwo – 75% ogółu ludności żydowskiej. Pod względem zawodowym przeważali zatrudnieni w handlu, przemyśle i drobnej

⁵¹ Bardzo ciekawy obraz funkcjonowania żydowskiej gminy wyznaniowej podaje Jerzy Mizgalski, *Dzieje, dziedzictwo i tożsamość kulturowa Żydów Częstochowy jako punkt wyjścia do refleksji nad ich tożsamością polityczną w XIX i XX wieku*, [w:] *Żydzi częstochowianie...*, s. 33–93.

⁵² Szerzej o tym przypis 41.

⁵³ Bardzo ciekawy obraz funkcjonowania całości nurtu syjonistycznego w II Rzeczypospolitej podaje Arkadiusz Marzec, *Opieka i wychowanie dzieci żydowskich w II Rzeczypospolitej (na przykładzie Warszawy i Częstochowy)*, Uniwersytet Opolski, Opole 2004 (praca doktorska), s. 27 i nn.

wytwórczości. Byli to głównie kupcy, sklepikarze i pośrednicy. Niewielka grupę stanowił proletariatus wielkoprzemysłowy i burżuazja.

Istotnym problemem żydowskiej społeczności w II Rzeczypospolitej była jej sytuacja prawna. Władze państwa polskiego ten problem starały się rozwiązać na miarę swoich możliwości, poprzez określenie swojego stanowiska, dzielącego Żydów, a mianowicie: czy gminy mają mieć charakter świecki, czy religijny. Zwolennicy gminy świeckiej wysuwali postulaty, których urzeczywistnienie doprowadziłoby do autonomii kulturalnej ludności żydowskiej. Tymczasem ustawodawca, wychodząc naprzeciw stanowisku ortodoksji żydowskiej, potraktował konsekwentnie Żydów jako grupę wyznaniową, ograniczając kompetencje gmin do zadań czysto religijnych. Ujednolicone pod koniec lat dwudziestych XX wieku przepisy o organizacji gmin wyznaniowych tworzyły ze wszystkich Żydów – mieszkańców Polski związek publiczno-prawny o charakterze korporacji. Wprowadzając zasadę przymusowej do pewnego stopnia przynależności do Związku, przepisy utrudniały procesy asymilacji.

Na społeczność żydowską oddziaływały wszystkie czynniki modernizujące życie na ziemiach polskich. Wpływy Haskali, żydowskiego oświecenia, są trudne do oszacowania. Rozwinęła się ona wśród elit przede wszystkim w Galicji; na kręśach północno-wschodnich wyspą było Wilno. Tylko w niektórych swoich objawach dotarła do niższych warstw, na które największy wpływ wywierała religia z przewagą nurtów konserwatywnych, zwalczających się zresztą wzajemnie. Połączyła je dopiero wrogość wobec procesów emancypacyjnych społeczności żydowskiej. Dla obu odłamów pojęcie Żyd i osoba świecka nawzajem się wykluczały. W każdym bądź razie na pewno były one podstawowym czynnikiem izolacji Żydów od otoczenia polskiego. W kręśach ortodoksji religijnej panowało przekonanie, że prawa polityczne nie są potrzebne Żydom, ponieważ mogą sprowadzić ich z drogi wiary. Jednak jako elektorat odgrywali poważną rolę.

Na drugim – przeciwnym biegunie znaleźli się Żydzi reformowani, którzy poszli drogą asymilacji kulturowej i wyrażali pogląd, że problem żydowski jest problemem społeczno-ekonomicznym, a nie narodowym, i mógłby być rozwiązany na drodze równouprawnienia.